

Мусаева Венера Иннаятовна, Шакирова Асель Букарбековна
И.Арабаев атындагы КМУ

Мусаева Венера Иннаятовна, Шакирова Асель Букарбековна
КГУ им. И.Арабаева

Musaeva Venera Innayatovna, Shakirova asel Bukarbekovna
I.Arabaev KSU

**И.АРАБЕВДИН “КЫРГЫЗ АЛИППЕСИНИН” САБАТТУУЛУККА
ҮЙРӨТҮҮДӨГҮ РОЛУ, МААНИСИ ЖАНА НЕГИЗГИ МАЗМУНУ**

**ОСНОВНЫЕ СОДЕРЖАНИЕ, ЗНАЧЕНИЕ И РОЛЬ “КЫРГЫЗСКОЙ АЛИППЕ”
И.АРАБАЕВА ПРИ ОБУЧЕНИИ ГРАМОТЕ**

**THE MAIN CONTENTS, VALUE AND ROLE OF “KYRGYZ ALIPPE” BY I.
ARABAEV WHILE TRAINING GRADUATION**

Аннотация: макалада биринчи класстагы алиппе мезгили бул сабатттуулукка үйрөтүүнүн негизги этабы катары каралып, аны негиздеген И.Арабаевдин «Кыргыз алиппесинин» ролу, маани-маңызы, негизги мазмуну чагылдырылып, анда кенже курактагы балдарды сүйлөөгө, окууга жана жазууга машыктыруунун жол-жоболору иштелип чыккандыгы тастыкталды.

Аннотация: В статье рассматриваются основные вопросы формирования у учеников младшего возраста слух, разговор, развитие умение читать и письменного мастерства во время букварного периода как второй ступень грамотности по «Кыргызской алиппе» И.Арабаева.

Annotation: The article discusses the main issues of formation in young pupils of hearing, speaking, developing the ability to read and writing skills during the initial period as the second level of literacy in the Kyrgyz alippe I. Arabaev.

Ачкыч сөздөр: алиппе мезгили, сабаттуулукка үйрөтүүнүн ролу, мааниси, жазуу ишмердүүлүгү, окууга жазууга машыктыруу иштери, алиппе мезгилинин негизги мазмуну

Ключевые слова: букварный период, чтение, письменная деятельность, тренировочные работы, роль и значение обучение грамоте, основное содержание букварного периода.

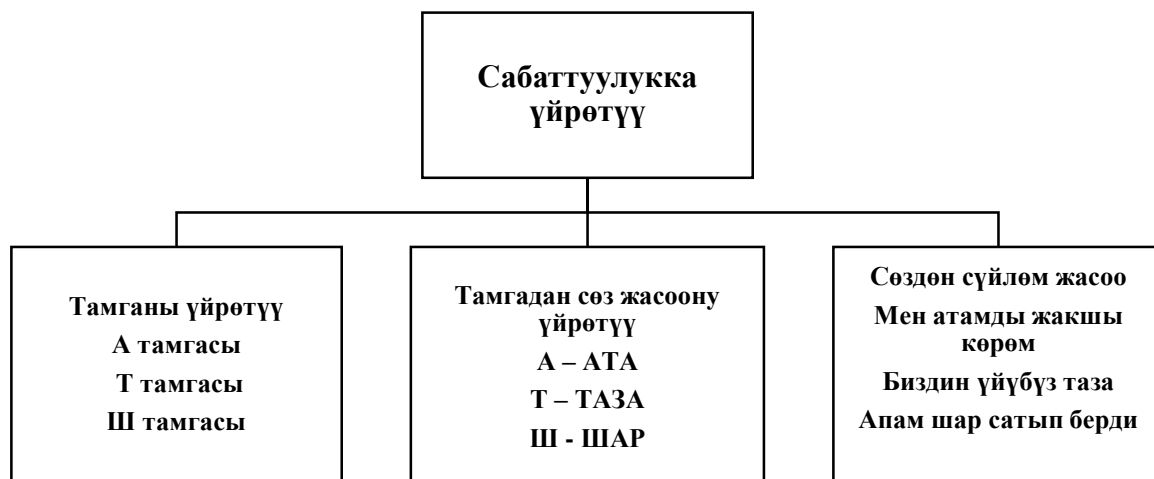
Keywords: letter period, reading, writing activity, training work, the role and value of literacy, the main content of the letter period.

Кылымдарды карыткан кыргыз эли катаал замандарды башынан кечирип келсе да байыртан эле башка прогрессивдүү элдер сыяктуу караңгылыктан кутулуу менен сабаттуулукка умтулуп, илим-билимге сугарылып, агарып-көгөрүп, өнүгүп-өсүп келген кадырман калк катары бүгүнкү күндө эки миң эки жүздөн ашуун мектептин башталгыч класстарында жаш муундарды окутуп-тарбиялап келебиз. Эгерде, сабаттуулукка умтулуунун таржымалын тарыхый-хронологиялык тартипте карап, саресеп салып көрсөк, анда, өткөн кылымдын башталышында, тагыраак айтканда, 1911-жылы Уфа шаарынан Ишенаалы Арабаев менен Хафиз Сарсекеевдин "Алиппе жаки төтө окуу" [8] деген кыргыз,

казак балдарына арналган тунгуч окуу китеби жарык көргөндүгүн тастыктай алабыз. Бул китеп казак-татар китептеринин үлгүсүндө жазылып, авторлор араб алфавитине реформа жүргүзүүнүн натыйжасында кыргыз-казак жазуусун түзүшкөн. Китепке ө,ү,ң тамгалары пайдаланылбай, созулма үндүүлөр татар тилинин негизинде жазылса да, ошол учурда элдин сабатын ачууга зор эмгек өтөгөндүгү, ошондой эле И.Арабаев кыргыз алиппесинин [9] негиздөөчүсү катары аты тарыхта калгандыгы белгилүү.

Тактап айтканда, 1924-жылы И.Арабаев жеке өзү реформалаган араб алфавитинде ошол кездеги орус мектебинин тажрыйбасына таянып, кыргыздын биринчи алиппесин жазган. Ал кыргыз мектептери үчүн "Кыргыз алиппеси" [9] деген ат менен Ташкент шаарынан чыккан. Бул элибиздин тарыхындагы эстен кеткис эң чоң окуя болгон. Анткени ушул "Алиппеден"[9] баштап кыргыз элинин билимге, маданиятка карай жолу ачылгандыгы ачык-айкын.

И.Арабаевдин "Кыргыз алиппесинин" [9] көлөмү элүү сегиз бетти түзөт. "Кыргыз алиппесин" жазууда И.Арабаев 1914-жылы чыккан А.Байтурсуновдун "Казак алиппесинин" [18] түзүлүш принцибин пайдаланып, окуу материалды жайгаштыргандыгын мындайча баяндаган "мына бу кыргыз алиппеси тартиб кылында тилибизге эң жакын болгон казак алиппесинин тартиби алынды... Кыскасын айтканда, тумак кыргызча тегерек тебетей жасалды". Бул тууралуу Ы.Кадыров "Кыргыз Руху" газетасындагы макаласында [17] белгилеген. И.Арабаевдин "Кыргыз алиппесинде" биринчи класста сабаттуулукка үйрөтүү, алгач, "А", "Д", "Р" тамгалары менен башталып, аларды жаздырып, кайра-кайра айттырып үйрөткөндөн кийин, алардан кураштырып, сөз жасалат. Биринчи класста андан соң "Л", "Ш", "С", "Т" тамгалары үйрөтүлөт жана аларды катыштырып, бир катар сөздөрдүн жасалышы окутулат. Тамгадан сөз жасалып, бара-бара сөздөрдөн сүйлөм түздүрүп отуруп, сабаттуулукка үйрөтүлө берет. Муну биз чийме түрүндө төмөнкүдөй көрсөтөбүз:

1-сүрөт. И.Арабаевдин "Кыргыз алиппесиндеги" сабаттуулукка үйрөтүүнүн түзүлүш принциби

Биринчи класстын алиппе окуу китептерин талдоого алгандан кийинки биздин байкообуз боюнча, андан кийинки алиппе окуу китептери да ушул И.Арабаевдин алиппесинин окутуу принциптерин жетекчиликке алгандыгы көрүнүп турат. Ушундан улам, ошол окуу

китептеринин титулдук бетине “И.Арабаев негиздеген” деген сөздүн жазылышынын зарылдыгы өзүнөн өзү көрүнүп турат. Жогорудагы ”тамгадан – сөзгө – сөздөн сүйлөмгө” методу дидактикадагы “жеңилден оорго, жөнөкөйдөн татаалга” принциби менен айкалышып турат.

И.Арабаевдин “Кыргыз алиппеси” окуу китебинин ошол мезгилде калктын сабаттуулугун жоюуда маани-маңызы абдан зор болгон. Жогорудагыдай ”тамгадан – сөзгө – сөздөн сүйлөмгө” методу менен тамгаларды толук үйрөтүп аяктагандан кийин ошол тамгаларга ылайык төмөнкүдөй мазмундагы окуу материалдары сунушталган:

- кыргыздын тууган-туушкандарынын аталыштары;
- адамдын кийимдеринин аталыштары;
- кыргыз оюндарынын аталыштары;
- кыргыз тамак-аштарынын атталыштары;
- адамдын дене мүчөлөрүнүн аталыштары;
- кыргыздын үй шаймандарынын аталыштары;
- кыргыздын идиш-аяктарынын аталыштары;
- кыргыздын мал жаныбарларынын аталыштары;
- малдан башка жаныбарлардын аталыштары;
- куштардын аталыштары;
- бака-жыландардын аталыштары,
- курт-кумурскалардын аталыштары,
- өсүмдүктөрдүн аталыштары;
- 1ден 10го чейинки жана жүздүктөрдүн аталыштары ж.б. у.с.

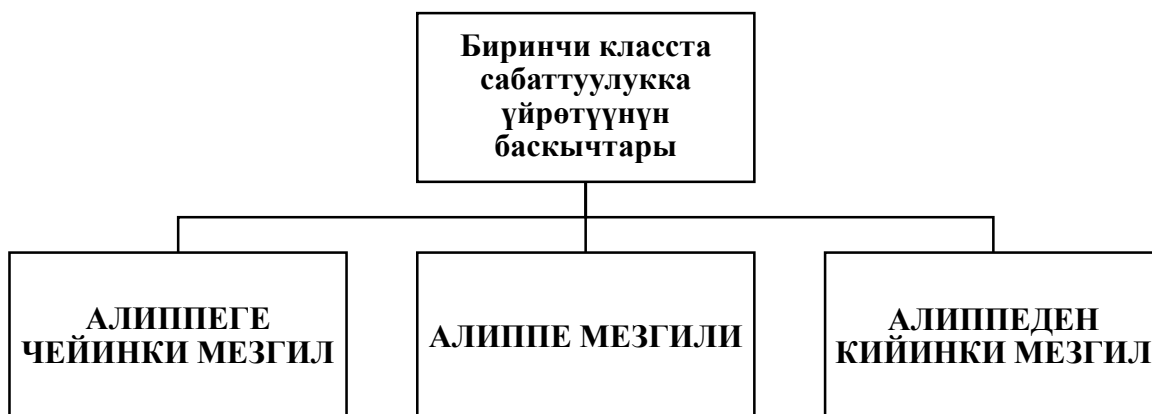
И.Арабаевдин “Кыргыз алиппеси” окуу китебинде азыркы кыргыз алфавитиндеги йоттошкон тамгалар – е, е, ю, я тамгалары эки тамга менен окутулган.

Мисалы: е – йе; е – йо; ю – йу; я - йа.

Жогоруда айтылгандай, жеңилден оорго, жөнөкөйдөн татаалга принцибине ылайык, ”тамгадан – сөзгө – сөздөн сүйлөмгө, сүйлөмдөн - текстке” методу пайдаланылып, окуу материалы катары элдик педогогикага негизделген окуу тексттери окуу китебинин мазмунун толуктап турат. Мисалга алсак:

- ✓ элдик макал-ылакаптар;
- ✓ элдик жаңылмачтар;
- ✓ элдик табышмактар;
- ✓ элдик майда аңгемелер;
- ✓ элдик жомоктор;
- ✓ элдик ырлар;
- ✓ кыргыз элинин күн аттары;
- ✓ кыргыз элинин ай аттары;
- ✓ кыргыз элиндеги жылдардын аталыштары ж.б. у.с.

И.Арабаев өз учурунда ошол мезгилге жараша алдыга умтулуу менен казак агартуучулар Х.Сарсекеев, А.Байтурсуновдор менен биргелешип, алар менен биргеликте жалпы массанын сабаттуулугун жоюу менен караңгылыктан жол таап, чыга алышкан десек болот. Буга кошумча, И.Арабаев биринчи класста сабаттуулукту жоюуга айрыкча басым жасап, анын үч баскычын негиздеп кеткендигин белгилемекчибиз. Алар:

2-сүрөт. И.Арабаев негиздеген биринчи класста сабаттуулукка үйрөтүүнүн үч баскычы

Андан кийин да, алгач, К.Тыныстановдун [11] С.Нааматовдун [10], кийинчерээк, Б.Рыспекова [2,3,5,6,7] менен С.Турусбековдун, Б.Рыспекова менен К.Сартбаевдин [2,3,5,6] З.Маразыкованын алиппелери улам өркүндөтүлүп, элибиздин турмуш-шартынын жана да илим менен билимдин өнүгүшүнө жараша, балдардын кабыл алууларына ыңгайлаштырылган заманбап окуу китептери катары мектептерде колдонулуп келди. Аларда, албетте, ошол мезгилдеги Лениндин, компартиянын идеялары тууралуу материалдар орун алгандыгы бул ошол мезгилдин талабы болгондугу белгилүү.

Ал эми 1991-жылы элибиз өз алдынча эгемендүүлүккө ээ болгондон баштап, С. Рысбаевдин "Алиппеси" [16] жарык көрүп окутула баштап, 2010-жылы [16] жетинчи ирет кайрадан басылып чыккан. Бул алиппе төмөнкүдөй беш бөлүктөн турат:

Биринчи бөлүмүндө - "Мен - кыргыз баласымын. Менин Мекеним - Кыргызстан. Менин эне тилим - кыргыз тили" ж.б.

Экинчи бөлүмүндө - тамганы үйрөтүү, тамгалардан сөз кураштырып, сөздөн сүйлөм түзүү, текстти, ырды муунга бөлүп окутуу ж.б.

Үчүнчү бөлүм - "Окуйбуз, айтабыз, жазабыз" деп аталат.

Төртүнчү бөлүм - "Окуу жана сөз өстүрүү" деп аталат

Бешинчи бөлүм - "Класстан тышкары окуу" деп аталат.

Албетте, учурда, алиппе окуу китебин жазууга кызыккандар көбөйүп, ар кыл типтеги вариативдүү жана альтернативалуу алиппелердин түрлөрү [4] бир катар тажрыйбалуу практик мугалимдер тарабынан жазылып, жарык көрүп, окутуу процессинде окутулуп да жатат. Ал эми алардын азыркы заманбап талаптарга ылайык окуучунун кызыкчылыгын көздөө менен инсанга багыттап окутуу, проблемалуу окутуу сыяктуу учурдагы окутуунун жаңы инновациялык ыкмаларын, методдорун канчалык даражада камтыгандыгын, же болбосо, окуучуну өнүктүрүп-өстүрө турган элдик педагогиканын алдыңкы идеяларын кандайча чагылдыргандыгын, же болбосо, улуттук иденттүүлүктү окуу материалдарында кантип окуучуларга жеткире тургандыгын аны, албетте, убакыт көрсөтөөр.

Колдонулган адабияттар:

1. Башталгыч мектепте «Эне тилин» окутуу боюнча (1-4-кл.) предметтик куррикулум.- Бишкек, 2010
2. Сартбаев К., Рысбекова Б. Башталгыч класстын окуучуларын орфографиялык сабаттуулукка жана таза жазууга үйрөтүүнүн методикасы. Ф.: Мектеп, 1967
3. Рысбекова Б., Сартбаев К. Алиппени окутуу жана класстан тышкаркы окуу.-Ф.: 1973
4. Б.Кубаталиева, А.Абыканова, М.Асаналиева. Алиппе. Башталгыч мектептин 1-классы үчүн окуу китеби. 1-бас. - Б., 2011
5. Рысбекова Б., Сартбаев К. 1-класстын мугалимдери үчүн методикалык курал. Ф., Мектеп, 1973
6. Рысбекова Б., Сартбаев К. Сабат таблицасы.-Фрунзе: Мектеп,1983
7. Рысбекова Б. Алиппени окутуунун методикалык көрсөтмөсү.-Фрунзе: Мектеп,1983
8. И. Арабаев, Хафиз Сарсекеев. Алиппе жаки төтө окуу. Уфа, 1911.
9. Арабай уулу Э. Кыргыз алиппеси. Ташкент, 1924
10. Нааматов С. Алиппе. 1-басылышы. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1931, -66б.
11. Тыныстан уулу Касым. Эне тилибиз // Кыргыз тилиндеги тыбыштарды жана сөз бүтүштөрүн тааныткыч китеп. Жаңы тамга менен биринчи басылышы. -Ф.: 1928, 68б.
12. Кыргыз педагогикасы. Энциклопедиялык окуу куралы. Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2004.
13. Мусаева В.И. Алиппеге кадам. Окуу куралы. 5-7жаштагы мектепке чейинки курактагы бөбөктөр үчүн “Алиппе” Б.: ОсОО “Принт-экспресс”, 2018. – 138б.
14. В.И.Мусаева “Окуучулардын окуу ишмердүүлүгүнүн мазмунун жана багыттарын аныктоодо Ч.Айтматовдун тексттеринин жана сүрөт-картиналарынын ролу” \ “Жаштарды тарбиялоодо Ч.Айтматовдун чыгармаларынын ролу” аттуу Форумдун материалдары. 18-май, 2018-ж. \ И.Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. Атайын чыгарылыш. 2-бөлүк. 2018-ж. 111-116-бб.
15. В.И.Мусаева “Окуучуларды окуу жана жазуу ишмердүүлүгүнө машыктырууда Ч.Айтматовдун тексттерин, картина-сүрөттөрүн пайдалануу” \ “Жаштарды тарбиялоодо Ч.Айтматовдун чыгармаларынын ролу” аттуу Форумдун материалдары. 18-май, 2018-ж. \ И.Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. Атайын чыг. 2-бөлүк. 2018-ж. 134-138-бб.
16. С.Рысбаев Алиппе. Б.: 1998, Б.: 2010
17. Ы.Кадыров “Кыргыз Руху”, 4-февраль, 2011-ж.
18. А.Байтурунов Казах алиппеси. Алматы, 1914-жыл.

Рецензент: филол.и.д., профессор Амердинова М.М.